

Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie

Introductie bij het thema

IDO DE HAAN EN PETER ROMIJN

A New Historiography of the Collaboration

In this issue, four young historians present the results of their original research on National-Socialist collaboration during the German occupation of the Netherlands and Belgium. The authors take issue with some of the more traditional representations in the historiography of the collaboration and collaborators as moral, political and criminal deviationists per se. They analyze the motives of the Dutch and Belgian National Socialists, the dynamics of their political activism, and the interaction with their social environments.

In dit nummer van de *Bijdragen* presenteren vier jonge onderzoekers hun bevindingen over de geschiedenis van de collaboratie met het nationaal-socialistische bezettingsbewind in Nederland en België. Zij geven daarmee een eerste proeve van nieuwe benaderingen van dit onderdeel van de recente geschiedenis. Een dergelijke historiografische vernieuwing is op zich niet opmerkelijk: de geschiedschrijving bestaat bij de gratie van de herziening van de historische canon. Opvallender zijn het ongemakkelijke gevoel dat vernieuwingen juist op dit terrein teweeg brengen en de moeite en tijd die het kost om ze tot stand te brengen.

De geschiedschrijving over de groepen die met het nationaal-socialisme sympathiseerden of collaboreerden kende tot voor kort in hoofdlijnen weinig variatie en dynamiek. Zij weerspiegelde de nederlaag van het nationaal-socialisme in 1945. Lange tijd domineerden de inquisitoriale modus en politieke veroordeling. Het gedrag van nazi-sympathisanten en -collaboreurs werd zeker in Nederland gezien als een afwijking van de norm van beschaafd en democratisch burgerschap, die om te beginnen veroordeeld moest worden en vervolgens verklaard werd uit bijzondere en criminogene omstandigheden. Bezien vanuit het perspectief van de samenlevingen die door de nazistische terreur waren getroffen, was een dergelijke benadering niet vreemd. De bestraffing van de misdaden begaan onder de vlag van Hitlers 'Derde Rijk' in Europa bepaalde de herinnering en de geschiedschrijving van de collaboratie. Het ging er in de eerste plaats om de werking van het stelsel te doorgronden, om zo de verantwoordelijkheden van de afzonderlijke daders vast te kunnen stellen. Pas in het afgelopen decennium is het pleidooi doorgedrongen om de collaboratie en haar bestraffing te onderzoeken in het bredere kader van de sociale en politieke geschiedenis van de twintigste eeuw.¹

¹ Istvan Deak, Jan T. Gross en Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* (Princeton 2000).

Toegespitst op Nederland en België zijn in dit algemene patroon wel interessante verschillen tussen beide landen te vinden. Zoals Luc Huyse en anderen hebben betoogd, was in de Belgische context de collaboratie, maar zeker ook de naoorlogse omgang daarmee, nauw verweven met langer bestaande politieke en maatschappelijke tegenstellingen. Dit leidde ertoe dat met name een substantiële groep Vlaamse collaborateurs na 1945 collectief geëxcommuniceerd werd door het ontnemen van politieke rechten. Niet zelden wortelde hun keuze bovendien in de ervaringen van een vorige generatie, die al in de Eerste Wereldoorlog van antinationaal activisme beschuldigd was. Als 'incivieken' bleven zij lange tijd een politiek gekortwiekte maar daardoor eens te meer door verbittering verbonden groep. Deze politieke verwevenheid van de geschiedenis van collaboratie met de naoorlogse politiek in België heeft, meer dan wellicht nog in Nederland, geleid tot marginalisering van het onderwerp als legitiem object van historisch onderzoek.²

Zonder te willen beweren dat de collaboratie in Nederland nu op veel meer aandacht kon rekenen, werd de maatschappelijk ontwrichtende betekenis ervan al snel geneutraliseerd door het verschijnsel te herformuleren als een individuele ziektegeschiedenis. Vanaf Theun de Vries' roman *W.A.-man* (1944) werd de Nederlandse collaborateur afgeschilderd als gefrustreerde kleinburger, die zijn ressentiment over versmadede kansen in de moderne samenleving afreageerde op zijn mede-burgers, en uit opportunistische motieven de mogelijkheden greep die het nationaal-socialistische bewind aan dergelijk maatschappelijk gedeklasseerden bood. De nationaal-socialistische mens werd in de jaren veertig en vijftig primair gezien als een sociaal en geestelijk ontspoorde figuur, waarvoor in de geschiedschrijving, net als in de strafprocessen waarop zij gebaseerd was, aansluiting gezocht werd bij termen die ook in het gewone strafrecht nog enigszins houvast boden voor de allerzwaarste gevallen: in het bijzonder uiteenlopende psychische defecten als gewetenloosheid, slaafse gehoorzaamheid aan bendeleiders, persoonlijk gewin, geldingsdrang en sadistische neigingen. Maar of het nu om politieke excommunicatie ging, of om psychiatrische marginalisering: de collaborateur bleef een gedeclasseerd persoon, een monstrum dat niet paste in de genormaliseerde werkelijkheid van de naoorlogse samenleving.

Ondertussen heeft op tal van terreinen van de contemporaine geschiedschrijving, ook daar waar het gaat om de geschiedenis van totalitaire regimes, oorlog en bezetting in de twintigste eeuw, een verschuiving plaatsgevonden. Al vanaf de jaren zeventig is naast de intentionele benadering, die de nationaal-socialistische bezettingspolitiek reduceerde tot moorddadige motieven van de nazileiding, aandacht gekomen voor structurele en functionalistische benaderingen. Er is steeds meer belangstelling ontstaan voor stemmingsgeschiedenissen, waaruit blijkt hoe gevarieerd de reacties op het nazisme binnen de

² L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952* (Leuven 1991); L. Huyse en K. Hoflack, 'Life after Prison. The Purge and Reintegration of Wartime Collaborators in Belgium, Holland, and France (1944-1994)', *Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War* (1995) no. 27/28, 257-280.

Europese samenleving waren. En ook is er bijvoorbeeld een nieuwe benadering ontstaan van de nationaal-socialistische daders, waarin de betrokkenheid bij het nazisme geplaatst wordt in het kader van de gehele levensloop, de intellectuele en professionele achtergrond, en de maatschappelijke en geografische ontworteling waarmee de Duitse bezettingspolitiek het klimaat schiep voor de betrokkenheid bij grootschalige misdadigheid. Nog recenter is de hernieuwde aandacht voor de ideologische werfkracht van fascisme en nationaal-socialisme en de manier waarop deze stromingen zich verhielden tot grote thema's van de eerste helft van de twintigste eeuw (modernisering, racisme, territoriale expansie, en recent ook religiositeit). Al deze aspecten van de geschiedenis van de jaren dertig en veertig komen zo in een breder maatschappelijk verband en een langduriger historisch perspectief te staan.

Deze historiografische vernieuwingen hebben op tal van manieren bijgedragen aan de studie van bezetting en vervolging in België en Nederland. Zo hebben de sociologen Cor Lammers en Wout Ultee de bureaucratische en sociale netwerken geanalyseerd waarbinnen collaboratie tot stand komt en heeft Peter Romijn een analyse gemaakt van de opstelling van burgemeesters in oorlogstijd. In navolging van het werk van David Bankier, Pierre Laborie, Robert Gelately en Eric Johnson heeft bijvoorbeeld Bart van der Boom onderzoek gedaan naar de stemming onder de Nederlandse bevolking. Geraldien von Frijtag heeft op basis van de benadering van Ulrich Herbert en Michael Wildt biografisch onderzoek gedaan naar daders in de Jodenvervolging. In de Belgische context hebben onder anderen Bruno DeWever en Lieven Saerens ideologisch gemotiveerde collaboratie in Vlaanderen bestudeerd; vergelijkbaar onderzoek voor Wallonië is verricht door Martin Conway.

Toch blijft veel van dit onderzoek fragmentarisch en blijven de contouren van de collaboratie in de Lage Landen vaag. Zo is er bijvoorbeeld niet veel onderzoek gedaan naar de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. Het weinige onderzoek dat er is, richt zich op kopstukken, en op de periode voorafgaand aan de Duitse bezetting. Wel zijn er enige wat meer (auto) biografische publicaties, die na een kortstondige golf van 'collaboratie-romans' aan het begin van de jaren tachtig meer zicht bieden op de psyche van de collaborateur, maar in de meeste gevallen wordt daarin toch het traditionele beeld van opportunistische *Modernisierungsverlierer* gehandhaafd.³ Ook het beeld van de naoorlogse omgang met collaborateurs blijft onuitgewerkt. Daarin concurreert het beeld van de falende zuivering, zoals dat onder invloed van J.B. Charles en H.M. van Randwijk gemeengoed is geworden, met de verontwaardiging van met name de kinderen van NSB-ers, die sinds de jaren

³ Louis Ferron, *Hoor mijn lied, Violetta* (1982); A. ten Hooven (alias Adriaan Venema), *Lemmingen* (1982); Dirk Ayelt Kooiman, *Montyn* (1982); Adriaan Venema, *Het dagboek* (1990). Rinnes Rijke, *Niet de schuld, wel de straf. Herinneringen van een N.S.B.-kind* (Bussum 1982); zie ook P. Berserk, *De tweede generatie. Herinneringen van een NSB-kind* (Utrecht en Antwerpen 1985); Lisette Lewin, *Een hart van prikkeldraad* (Amsterdam 1999); Sytze van der Zee, *Potgieterlaan 7. Een herinnering* (Amsterdam 1997). Van der Zee publiceerde eerder *Voor Führer, Volk en Vaderland. De SS in Nederland* (Amsterdam 1992); Rolf Wolfswinkel, *Tussen landverraad en vaderlandsliefde. De collaboratie in naoorlogs proza* (Amsterdam 1995) 136.

tachtig aangedrongen hebben op de erkenning van hun onverdiende marginalisering. Een verschuiving van het perspectief is al te vinden in de dissertatie van Romijn uit 1989 over de bijzondere rechtspleging, waarin gewezen wordt op de vroege inzet van sociaal-psychologische benaderingen, waarmee de collaborateur enerzijds werd gepathologiseerd, maar zodoende als ziektegeval ook in de Nederlandse samenleving geïntegreerd kon worden. Pas met de recente publicatie van Ismee Tames is er systematischer aandacht ontstaan voor de maatschappelijke context waarin collaborateurs tijdens en na de bezetting opereerden.⁴

Zo is er een perspectiefwisseling in gang gezet die ook doorklinkt in het door NWO gefinancierde onderzoeksprogramma 'Erfenissen van Collaboratie'. Tames speelt daarin een centrale rol en twee van de vier auteurs die hierna over hun onderzoek schrijven, Josje Damsma en Helen Grevers, zijn daarbij betrokken.⁵ Het nu gepresenteerde werk is evenwel een bewerking van eerder voltooide masterscripties en in het geval van de Gentse historicus Robby Van Eetvelde van een licentiaatsverhandeling.

De auteurs bieden om te beginnen zicht op het veel bredere palet aan motieven tot collaboratie dan de frustratie van sociaal gedeklasseerden. Josje Damsma en Erik Schumacher stellen aan de hand van onderzoek in bronnenmateriaal over de geschiedenis van de NSB en strafdossiers van individuele leden de vraag wat het betekende om tijdens de Duitse bezetting NSB'er in Amsterdam te zijn. Ze proberen het plaatselijke partijleven en de rol van de 'gewone leden' daarin bloot te leggen. Ze onderzoeken daartoe hun motivatie, participatie in de beweging, en interactie met hun sociale omgeving (familie, werkkring of buurt). Robby Van Eetvelde stelt vanuit het recente perspectief van het daderonderzoek een typologie op van de motieven van Vlaamse helpers van de Duitse politieke politie in bezet België, de SiPo-SD. Uit beide studies blijkt dat, behalve onmiskenbaar opportunisme van diegenen die nieuwe kansen zagen in de samenwerking met de bezetter, ook ideologische motieven een belangrijke rol spelen. Voor een deel gaat het dan om al langer bestaande motieven van nationale zelfbevestiging, die soms op gespannen voet staat met het ideaal van Germaanse eenheid. In andere gevallen geven antisemitische overtuigingen of enthousiasme voor sterk leiderschap de doorslag. In dergelijke gevallen kan nog gesproken worden van een extremistische afwijking van een burgerlijk-democratisch patroon. Dat wordt moeilijker in het geval van die NSB'ers, die, zoals Damsma en Schumacher laten zien, de NSB waardeerden als associatie waaruit behalve voordeel en bescherming ook gezelligheid en sociabiliteit te halen viel. Zij openen daarmee het perspectief op een analyse van collaboratie als een sociale formatie, die op vergelijkbare wijze geanalyseerd kan worden als politiek minder verwerpelijke vormen van politieke organisatie.

⁴ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten 1989); Ismee Tames, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

⁵ Zie: www.erfenissenvancollaboratie.nl en www.niod.nl.

Een dergelijke ‘normalisering’ van de geschiedschrijving is ook geïmpliceerd in het onderzoek van Helen Grevers naar de ‘brieven à décharge’, waarmee mensen uit de sociale omgeving van collaborateurs al dan niet op eigen initiatief hun oordeel over specifieke ‘politieke delinquenten’ aan de rechtspraak kenbaar maakten, doorgaans in positieve zin en met het verzoek om op sociale gronden clementie te betrachten. De aard en het aanzienlijke aantal van deze steunverklaringen maken duidelijk dat de collaboratie niet per se definitieve scheuren veroorzaakte in het sociale weefsel van de samenleving. Ook degenen uit de nabije leefwereld van de collaborateurs die het nationaal-socialisme ten stelligste verwierpen bleken nog wel bereid de verwevenheid met individuele collaborateurs te accepteren. Mensen konden de maatschappelijk vereiste morele distantie bewaren, zonder het sociale weefsel tot scheurens toe op te rekken. Dit laat zien dat ook de onvermijdelijke sociale omgang met de erfenissen van collaboratie heeft geleid tot gecompliceerde strategieën van beschuldiging en verontschuldiging. In een reactie op de studie van Tames verweet Chris van der Heijden de auteur dat zij – ondanks de vele interviews met kinderen van collaborateurs die ze in het boek had verwerkt – ‘de betrokkenen [...] nog steeds buitenspel’ te hebben geplaatst, door ‘de toon’, ‘de sfeer’, ‘de ordening van feiten’.⁶ Zo’n reactie miskent echter de complexiteit van deze geschiedenis van uitsluiting en reïntegratie, die beide kennelijk niet voor de volle honderd procent gestalte kregen.

Uit onderstaande studies moge echter blijken dat nieuwe benaderingen de geschiedschrijving van zulke complexe vragen verder brengt. Ze breken voor een belangrijk deel met de inquisitoriale benadering die veel van het eerdere onderzoek aankleefde. In één opzicht is dat niet het geval: ook deze onderzoekers hebben zich voor een belangrijk deel moeten oriënteren op bronnen die tot stand zijn gekomen in het kader van de bijzondere rechtspleging. Toch blijkt dat ook met dergelijke bronnen een perspectiefwisseling tot stand kan worden gebracht, waarin afstand genomen wordt van de directe veroordeling en meer ruimte ontstaat voor een contextuele evaluatie van collaboratie.

Dat wil niet zeggen dat het morele perspectief verdwenen is. De aandacht voor de variatie aan motieven maakt van collaborateurs, die bijvoorbeeld het nationale belang meenden te dienen, nog geen morele helden – het toont vooral de polyvalentie van politieke idealen. Evenmin impliceert de normalisering van de studie van de NSB als sociale beweging een pleidooi voor het nationaal-socialisme als een van de vele vormen van sociabiliteit – ze toont dat niet alle vormen van associatie even gezellig zijn, zelfs als de betrokkenen dat wel zo ervaren.

Ido de Haan (1963) is hoogleraar politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij houdt zich bezig met de politieke geschiedenis van West-Europa, met bijzondere aandacht voor de geschiedenis van de Jodenvervolgung, de gevolgen van grootschalig geweld en de ontwikkeling van

⁶ Chris van der Heijden. ‘Waar blijft de geschiedenis van NSB-kinderen? De officiële geschiedschrijving heeft foute Nederlanders genegeerd en hun kinderen buitenspel gezet’, *NRC Handelsblad*, 8 mei 2009, 7.

de democratie. Belangrijke publicaties zijn: 'The Paradoxes of Dutch History – Historiography of the Holocaust in the Netherlands', in: David Bankier en Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements* (Jerusalem 2008) 355-376; *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004); 'Paths of Normalization after the Persecution of the Jews. The Netherlands, France, and West-Germany in the 1950s', in: Richard J. Bessel en Dirk Schumann (eds.), *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge 2003) 65-92. Email: ido.dehaan@uu.nl.

Peter Romijn (1955) is Hoofd Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en hoogleraar Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich bezig met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in de ruimere context van de twintigste eeuw, in het bijzonder de geschiedenis van openbaar bestuur en politiek, en kwesties van bestraffing van collaboratie. Publicaties: P. Romijn en M. Conway (eds.), *The War on Legitimacy in Politics and Culture 1936-1946* (Oxford 2008); P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting*. (Amsterdam 2006); P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Amsterdam 2002). Email: p.romijn@niod.knaw.nl.

‘De strijd om Amsterdam’

Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB

JOSJE DAMSMA EN ERIK SCHUMACHER

‘The Fight for Amsterdam’. A New Approach in Research into the NSB

The main characteristics of the members of the Dutch Nazi-movement (Nationaal-Socialistische Beweging, NSB) are constructed by historians De Jong and De Jonge. Both labeled the members of the NSB as ‘opportunistic’ and ‘isolated’. Up until now, that image has remained unchallenged. Inspired by Aristotle Kallis, Roger Griffin and Robert Paxton, we analyzed the behavior and social position of members of the NSB in Amsterdam during the Second World War in a new way. By focusing on their actions instead of on ideology, their isolated position can be brought into doubt along with opportunism as the main motivational factor. It is more likely that a combination of idealism, opportunism and social networks led to membership of the NSB. The interaction pattern differed from person to person and per political, economic or social level of communication. The results of this research show that Dutch political history and identity is complex and a lot of research still has to be done in this field.

In dit stuk willen wij verkennen waar ruimte ligt voor een nieuwe aanpak van de geschiedenis van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) ‘van onderaf’.¹ Dat doen we door het heersende beeld van de aanhang van de NSB in bezettingstijd te vergelijken met de uitkomsten van ons bronnenonderzoek naar NSB’ers in Amsterdam

De gemiddelde NSB’er stond in bezettingstijd volgens het geijkte geschied-beeld ‘geïsoleerd’ en was ‘opportunistisch’ ingesteld. De NSB’er als opportunistische kleine man, vervreemd van de samenleving – een sterk beeld, dat tussen 1968 en 1975 voor het eerst wetenschappelijk werd geboekstaafd in het werk van Loe de Jong en A.A. de Jonge. Deze twee historici beschreven opportunisme als de belangrijkste motivatie voor de vele nieuwe leden die zich na de Duitse inval aanmeldden.² In hun visie werd de groei van het ledental vanaf mei 1940 misschien deels veroorzaakt door de toetreding van ‘warhoofdige idealisten’, maar ‘voor de rest ongetwijfeld hoofdzakelijk door het binnenstromen van baantjesjagers’.³ Die verklaring is door latere historici niet fundamenteel ter discussie gesteld.⁴ Volgens Chris van der Heijden had de

¹ Met dank aan Peter Romijn.

² Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 dln.; Den Haag 1969-1991) I, 332-333; A.A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1982) 221, 237-240, 252.

³ A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968) 167.